

Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed

Wim Bonis

De Bronnen

In de rand van het Leidse universiteitslogo wordt de Universiteit Leiden in het Latijn aangeduid met *Academia Lugduno Batava*. Achter het laatste deel van deze term, *Lugduno Batava*, blijkt een interessante geschiedenis en symboliek schuil te gaan, waarvan bepaalde onderdelen al wel onderzocht zijn, maar die in zijn geheel nog nauwelijks aan de orde is gesteld. Ik wil hieronder een eerste aanzet te geven om die (pre)historische en symbolische achtergrond in kaart te brengen.

Van de 16de tot de 20ste eeuw werd in brede kringen verondersteld dat Leiden Romeinse wortels had en geïdentificeerd moest worden met het oude Latijnse Lugduno Batava, ook wel aangeduid als *Lugdunum Batavorum*.¹ Volgens drie oude bronnen zou deze nederzetting in de Romeinse tijd ergens bij de monding van de (Oude) Rijn gelegen moeten hebben. Ten eerste toont een middeleeuwse kopie van een oude Romeinse kaart – de *Tabula Peuteringeriana* of *Peutingerkaart* – de nederzetting Lugduno vlakbij de monding van de Rijn. Ten tweede maakt de Alexandrijnse astronoom en geograaf Ptolemeus in zijn *Geographia* (in de 2de eeuw na Chr.) melding van een nederzetting genaamd *Lugdunum Batavorum*, die indertijd ook ergens aan de Rijnmonding gelegen zou moeten hebben. Ten derde localiseert een Romeins reisboek uit 333 na Chr., het *Itinerarium Antonini*, een plaats genaamd *Lugduno* in onze streek.² Men heeft aangenomen dat deze vermeldingen naar dezelfde nederzetting verwijzen.

Het waren deze drie bronnen die de Leidse humanist Janus Dousa (Jan van der Does) inspireerden – overigens direct in verband met de stichting van de Leidse Universiteit in 1575 – in Lugdunum Batavorum een Romeinse voorganger van het toenmalige Leiden te herkennen.³ Het is niet waar dat Dousa zelf, zoals wel beweerd is, de naam Lugdunum Batavorum bedacht heeft, want deze was al aan Ptolemeus bekend.⁴ Het Hollandse verzet tegen de Spanjaarden, dat met het bekende Leidens Ontzet op 3 oktober 1574 een hoogtepunt beleefde, heeft een handje mee geholpen aan de geloofwaardigheid van de associatie tussen Lugdunum Batavorum en Leiden, want dit verzet werd direct in verband gebracht met de Bataafse opstand tegen de Romeinen zo'n 1500 jaar eerder. Op 16de- en 17de-eeuwse

plattegronden van de stad, die ook tegenwoordig nog populair zijn en regelmatig worden herdrukt, is de naam Lugdunum Batavorum dan ook vaak terug te vinden. Het feit dat anno 2005 vrijwel niemand Leiden nog identificeert met het oude Lugdunum Batavorum, neemt niet weg dat we nog steeds een verklaring moeten vinden voor de aanwezigheid van deze nederzetting ergens aan de monding van de oude Rijn.

De inheemse oorsprong van Lugdunum

Ondanks het feit dat de toevoeging *Batavorum* een lokale oorsprong van Lugdunum suggereert, wordt dit Lugdunum wel als een Romeinse nederzetting beschouwd. Als achterliggende reden wordt wel aangevoerd dat keizer Augustus deze nederzetting zou hebben willen stichten om zijn overwinning in onze streken te markeren, waarvoor hij de naam kopieerde van het Lugdunum in Frankrijk – het huidige Lyon – waar hij zijn residentie had.⁵

Deze laatste redenering is nogal onwaarschijnlijk, want Lugdunum is – in tegenstelling tot andere door de Romeinen gestichte nederzettingen, zoals Praetorium Agrippinae (Valkenburg) of Colonia Ulpia Traiana (Xanten), die een Romeinse naam hebben meegekregen – duidelijk een geromaniseerde Keltische plaatsnaam.⁶ Lugdunum betekent ‘nederzetting van Lug’, en Lug was een Keltische god, die op veel plaatsen in de Keltische gebieden – waar Nederland in ieder geval gedeeltelijk toe heeft behoord – in de pre-Romeinse tijd vereerd moet zijn.⁷ Wat Ierland betreft, is de verering van Lug bekend uit de overgeleverde Keltische geschriften.⁸ Wat het Europese continent betreft, kunnen we het belang van zijn verering indirect afleiden uit de opmerking van Caesar dat bij de Kelten de verering van Mercurius centraal stond – een Romeinse god waarachter via het proces van de *interpretatio romana* waarschijnlijk de Keltische god Lug schuil gaat.⁹ In Nederland wordt weliswaar de inheemse Mercurius nog vaak gelijk gesteld aan de Germaanse god Wodan, maar gezien het feit dat de Wodan-verering zich vermoedelijk pas in de 2 en 3^e eeuw (na Christus) in West-Europa heeft gevestigd en in de 5^e eeuw goed tot onze kuststreken is doorgedrongen, ligt een Keltische god veel meer voor de hand als voorganger van Mercurius.¹⁰

Deze achtergrond maakt de keuze van de naam Lugdunum voor een nieuw te stichten nederzetting door een Romeinse keizer, of door Romeinen in het algemeen, niet erg waarschijnlijk. De naam van een religieuze cultusplaats, die ook nog eens het culturele erfgoed van de vijand benadrukte, kan

toch zeker geen goede kandidaat geweest zijn voor een dergelijke Romeinse leger- of handelsplaats?¹¹ Het is bekend dat de Romeinen tolerant waren jegens de inheemse religies, maar ze hebben zich niet ingezet voor de actieve verbreiding ervan. De identificatie van Lugdunum met het bij Katwijk in de Noordzee verzonken kasteel de Brittenburg, lijkt mij daarom alleen plausibel als op deze plaats naast de Romeinse vondsten ook sporen gevonden zouden worden van een oudere inheemse nederzetting.¹²

Niet alleen van Lyon, maar ook van tal van andere plaatsen die met Lugdunum werden aangeduid, staat vast dat de naam een gelatiniseerde voortzetting is geweest van een pre-Romeinse voorganger.¹³ Dit voortleven van het pre-Romeinse erfgoed wijst op de invloed die het plaatselijke, inheemse cultuurofgoed had op de Romeinen. De plaatsnaam kon in een aangepaste gelatiniseerde vorm voortleven, omdat het grootste deel van de inwoners gewoon uit Galliërs bleef bestaan, die geen enkele prijs stelden op een totale naamsverandering. Ook bij het Rijnlandse Lugdunum moet zich zo'n continueringproces hebben afgespeeld.¹⁴ 'Harde bewijzen', waarmee een dergelijk proces onomstotelijk kan worden aangetoond, hebben we natuurlijk niet, maar we weten wel dat tot op de dag van vandaag de naamsverandering van een stad een zeer gevoelig onderwerp blijkt te zijn, nauw samenhangend met de identiteitsbeleving van de inwoners.¹⁵ Van bijna alle (Gallo-) Romeinse tempels die in Nederland terug gevonden zijn, kan worden aangetoond dat op dezelfde plek een pre-Romeins heiligdom heeft gestaan.¹⁶ Waarom zou eigenlijk voor Lugdunum Batavorum niet een continuering – analoog aan die van de andere Lugdunum's in west Europa – kunnen worden verondersteld, totdat het tegendeel daarvan is aangetoond?

Kelten in het Rijnland

Wanneer het Rijnlandse Lugdunum is terug te voeren op een pre-Romeinse oorsprong, dan ligt het voor de hand te onderzoeken of de Nederlandse Rijnmond ooit bewoond is geweest door Galliërs, oftewel Kelten. Recent onderzoek op taalkundig en archeologisch gebied lijkt steeds meer in die richting te wijzen. Volgens Lauran Toorians zijn er aanwijzingen dat de bewoners van de Nederlandse kust ooit 'Noordzeekeltisch' hebben gesproken, hetgeen suggereert dat er aan deze kust Kelten gewoond moeten hebben.¹⁷ Ook zijn er onderzoekers die het steeds waarschijnlijker achten dat de Bataven geen Germanen maar Kelten zijn geweest, of dat zij in ieder geval gedeeltelijk Keltische roots hebben gehad.¹⁸ Bij de naburige stam de Cananefaten – die volgens Tacitus wat hun oorsprong, taal en krijgsgeest

nauw met de Bataven verwant waren en woonden in het gebied waar Lugdunum Batavorum gelegen moet hebben – treffen we een Keltisch taalelement aan in hun naam.¹⁹ Ook het feit dat men tegenwoordig anders is gaan denken over de migratie van de Bataven en Cananefaten vanuit het gebied van de Chatten naar het Nederlandse kustgebied kan hier van belang zijn. De meeste deskundigen zijn van mening dat deze migratie waarschijnlijk slechts uit kleine groepen heeft bestaan, die zich in Nederland vermengden met de plaatselijke bevolking.²⁰ Als de samenstelling van de Bataven- en Cananefaten-gemeenschap voor het grotere deel uit lokale bevolkingsgroepen heeft bestaan, dan moet daardoor van een eventuele meegebrachte Germaanse invloedssfeer nog maar weinig zijn over gebleven.

Zelfs die Germaanse invloedssfeer lijkt minder zeker dan deze soms wordt voorgesteld. De wijze waarop Caesar indertijd de Kelten ten westen en de Germanen ten oosten van de Rijn plaatste, lijkt eerder ingegeven te zijn geweest door het strategisch denken van een militaire bevelhebber dan door historische accuratesse. En het is de vraag of een belangrijk boek dat heel vaak aangehaald als gesproken wordt over de Germanen, Tacitus' 'Germania', wel handelt over de levenswijzen van Germaanse stammen. Robert Graves heeft er bijvoorbeeld op gewezen dat het Duitsland waarover Tacitus sprak nog het Keltische Duitsland betrof, de periode voor de invallen van de Germaanse stammen.²¹

Van de Menapii – Kelten die tijdens de regeerperiode van keizer Augustus in Noord-Brabant en aan de kust van Vlaanderen hebben gewoond – is bekend dat zij in de tijd van Caesar noordelijker gewoond moeten hebben, volgens sommigen zelfs tot in de buurt van Leiden.²² Herman Clerinx, die recentelijk een heel boek gewijd heeft aan de relatie tussen de Kelten en de Lage Landen, geeft ook aan dat de Kelten noordelijker hebben gewoond dan meestal wordt aangenomen. Volgens hem zijn er tot in Friesland Keltische taalelementen aangetroffen. In dit verband benadrukt hij dat de Frisii – een volk dat door Caesar en Tacitus wordt vermeld en ooit ook aan de Zuid-Hollandse kust heeft gewoond – goed onderscheiden moeten worden van de later Friezen en wellicht niet zo Germaans zijn geweest als wel gedacht wordt.²³ Er zijn overigens wat spaarzame archeologische vondsten bekend die kunnen helpen om Keltische bewoning van de Rijnstreek aannemelijk te maken. Eind vijftiger jaren zijn in Vlaardingingen resten gevonden van een boerderij, die indertijd geplaatst werd binnen een Keltische context.²⁴ Men dacht toen dat deze vondst

wellicht geaccocieerd zou kunnen worden met de Morini, in de Romeinse tijd de zuidelijke burenen van de Menapii. Maar omdat er volgens mij geen enkele aanwijzing is dat deze stam ooit op het Nederlandse grondgebied heeft gewoond, ligt het meer voor de hand in dit verband aan de Menapii te denken.

Interessant is het feit dat Ptolemeus de Menapii ook in Ierland heeft gelokaliseerd, waaruit men – aangevuld met andere feiten zoals de identificatie van de Menapii met de Fir Manach en de voortleving van deze naam in vele plaatsnamen aan de oostkust van Ierland en zelfs in die van County Fermanagh en County Armagh – heeft afgeleid dat de Menapii ooit zich vanuit de Lage Landen in Ierland gevestigd hebben.²⁵ De naam van de Keltische zeegod Mannanan mac Lir zou direct verwijzen naar het erfgoed van de Menapii.²⁶ In de mythologische verhalen wordt over Lug verteld dat hij magische giften ontving uit handen van Manannan mac Lir.²⁷ Omdat Lug bij uitstek een god was van handelaars en reizigers,²⁸ is het denkbaar dat deze god een plaats heeft gehad binnen de Menapische religie, en ooit door Menapische handelaars en/of emigranten vanuit de Lage Landen is geïntroduceerd in Ierland. In Xanten is ooit een Gallo-Romeinse inscriptie gevonden waarop de woorden MERCVRIO SAC CIVI ME te lezen zijn, die volledig uitgeschreven zouden kunnen luiden als: MERCURIO SACRUM CIVITAS MENAPORIUM.²⁹ Als we in plaats van Mercurius Lug lezen, dan wordt Lug hier heel direct geplaatst binnen het culturele erfgoed van de Menapii.

Culturele contacten over zee

Een mogelijke reden waarom men tot nu toe is voorbijgegaan aan de aanwezigheid van Keltische erfgoed in Nederland, zou gelegen kunnen zijn in de vooronderstelling dat culturele verspreiding over het algemeen over land heeft plaatsgehad, en dat deze verspreiding ruwweg van oost naar west is verlopen. Er zijn tegenwoordig archeologen en historici, die overtuigd zijn geraakt dat de zee altijd een belangrijke rol heeft gespeeld bij de culturele contacten en de onderlinge beïnvloeding. Peter Marshall laat zien dat deze contacten en beïnvloeding al hebben bestaan in het megalithische tijdperk.³⁰ Bob Quinn betoogt dat Ierland niet alleen cultureel beïnvloed vanuit het Europese vasteland, maar ook vanuit allerlei landen die weliswaar verder weg lagen (tot in de Middellandse zee en Noord-Afrika), maar over zee gemakkelijk te bereiken waren.³¹ Voor Nederlanders zou het bestaan van culturele contacten eigenlijk vanzelfsprekend moeten zijn, want

het hoeft nauwelijks betoog dat de cultuur van Nederland door de eeuwen altijd verbonden is geweest en is gebleven met de zee. En er was hierbij natuurlijk altijd sprake van wederzijdse beïnvloeding tussen culturen. Daarom alleen al zou de aanwezigheid van een Keltisch erfgoed in Nederland serieus genomen moeten worden.

Er zijn buiten de aanwezigheid van Lugdunum Batavorum ook wel een aantal andere duidelijke voorbeelden van deze culturele beïnvloeding aan te wijzen. Lang nadat op het Europese vasteland de zichtbare sporen van de Keltische cultuur verdwenen waren, werd in de middeleeuwen het van oorsprong Ierse St. Brendan verhaal een grote inspiratiebron voor eigen Nederlandse versies. St. Brendan is overigens een katholieke heilige wiens naamsorigine indirect zelfs in verband gebracht kan worden met Manannan mac Lir.³² Er is ook nog een directe connectie: Bran, een oud-Ierse held die als voorganger van St. Brendan's wordt beschouwd, ontmoet deze zeegod tijdens zijn mythische reis langs vele 'otherworld islands'.³³ Het feit dat de zee bij deze magische zeereisverhalen een centrale rol speelt, zou nog kunnen terugverwijzen naar de overtochten die de Keltische stammen ooit vanuit het vasteland van Europa naar Ierland hebben gemaakt.

Een ander voorbeeld betreft het Lied van Heer Halewijn, een middeleeuws lied dat na eeuwenlang oraal te zijn overgeleverd in de 19^e eeuw op schrift is vastgelegd. Frits van Oostrom wijst er op dat de naam Halewijn etymologisch verwant is met het woord Halloween, het Keltische festival dat de winterperiode inluidde, en dat verder de specifieke kenmerken van de Halewijnfiguur ook van Keltische afkomst zijn.³⁴ Voor ons verhaal is het interessant dat de overlevering van dit verhaal er op zou kunnen duiden dat het Keltische festival van Halloween, oorspronkelijk Samhain geheten, ooit in Nederland gevierd werd. Als dit het geval geweest is, dan moeten we er van uitgaan dat de andere Keltische festivals, waaronder Lughnasadh, het oogstfeest begin augustus ter ere van de god Lug, ook in Nederland gevierd is. Er bestaat wellicht zelfs een directe band tussen Halloween en Lug, want Jean Markale betoogt dat ook bij dit festival begin november waarschijnlijk de god Lug centraal stond.³⁵

Mercurius en zijn partner

Alhoewel er geen directe aanwijzingen zijn dat de Keltische god Lug ooit in Nederland werd vereerd, zijn er wel archeologische vondsten gedaan die indirect op zo'n verering zouden kunnen wijzen. In ons land zijn namelijk op verscheidene plaatsen stenen altaarbeelden en bronzen beeldjes

gevonden van de Romeinse god Mercurius, die heel goed zouden kunnen verwijzen naar een geromaniseerde Lug-verering.³⁶ Hij was in ieder geval bijzonder populair in het gebied tussen de Rijn en Maas.³⁷ Niet zelden werd aan Mercurius een tweede naam toegevoegd, die verwees naar zijn inheemse voorganger.³⁸ Alhoewel deze inheemse namen onderling nogal verschillen en in geen enkele daarvan direct de naam van Lug te herkennen valt, wijst de Ier Proinsias Mac Cana er op dat in de Keltische religieuze traditie de veelheid aan namen niet noodzakelijkerwijs een veelheid aan goden impliceerde en dat sommige belangrijke godheden bekend stonden onder verschillende namen.³⁹

Wat de aanwezigheid van inheemse religies in onze streken betreft, is het ook nog vermeldenswaardig dat er in de Rijndelta belangrijke vondsten gedaan zijn van altaarbeelden van andere mogelijke Keltische godheden. Ik denk dan met name aan de meer dan 200 altaarbeelden van de godin Nehalennia, die in Zeeland bij Domburg en Colijnsplaat gevonden zijn en door sommige onderzoekers in een Keltische context geplaatst worden.⁴⁰ Inheemse godinnen – de zogenaamde Matres en Matronae –, die door sommige onderzoekers ook van Keltische origine worden beschouwd, waren trouwens zeer populair in het hele Rijnland van de Nederlandse kust tot in Duitsland. Deze godinnen werden soms alleen vereerd – zoals bij Nehalennia het geval was – maar heel vaak ook in drievoud, en zijn aan ons overgeleverd onder een veelheid aan namen.⁴¹ Het is opmerkelijk dat deze inheemse godinnenvereringen pas in de Romeinse tijd hun volle wasdom bereikt hebben, hetgeen laat zien hoe diep de inheemse religiebeleving in de toenmalige bevolking verankerd was.⁴² De diepgewortelde aard van deze vorm van religiebeleving en het feit dat deze vrijwel zeker ook onder de Keltische bevolking in onze streken verbreed moet zijn geweest, maakt het aannemelijker dat een verering van andere Keltische godheden zoals Lug hier ook bestaan kan hebben.

Voor ons verhaal is het nog belangrijk te wijzen op de mogelijke link tussen deze godin(nen)verering en Lug, want de inheemse Mercurius verering werd regelmatig verbonden met die van een Keltische godin, Rosmerta.⁴³ Dit goddelijke paar, dat op veel altaren in west Europa tezamen is afgebeeld, vertegenwoordigde een specifieke Keltische cultus en was vreemd aan de Romeinse religiebeleving.⁴⁴ Mercurius werd dus niet alleen door toevoeging van een tweede, inheemse naam, maar ook door de koppeling aan Rosmerta met het Keltische erfgoed verbonden.

Obstakels

Er zijn dus genoeg redenen om Lugdunum Batavorum te plaatsen in een Keltische context en om een Keltisch erfgoed in de Rijnstreek serieus te nemen. En zoals hierboven is aangegeven, gebeurt dat ook steeds meer. Maar er zijn een aantal obstakels, die de acceptatie van een dergelijke context in de weg hebben gestaan.

- Het eerste obstakel is gelegen in de Nederlandse identiteitsbeleving. Alhoewel de Kelten altijd wel een plaats toegewezen hebben gekregen in de Nederlandse prehistorie, is die plaats altijd ondergeschikt gebleven aan die van de Germanen. In het uiterste zuiden van Nederland en zeker in België hebben veel prehistorici en historici nog wel de aanwezigheid van Kelten willen aannemen, maar zo ver noordelijk als de Oude Rijn toch liever niet.⁴⁵ Daarachter houdt zich, volgens mij, een eeuwenoude associatie van de Nederlandse identiteit met het Germaanse erfgoed schuil. Zoals in het begin al is vermeld, identificeerden de Nederlanders zich in de 16^e eeuw in hun verzet tegen de Spanjaarden met de Bataven, een stam die ook toen al een Germaanse oorsprong werd toegeschreven. In de 19^e eeuw, toen vanwege de opkomst van het archeologische bodemonderzoek de geschiedenis van de Bataven ophield tot de verbeelding van de Nederlanders te spreken, werd de nieuwe tak van archeologie veelzeggend ‘Germaanse oudheidkunde’ genoemd.⁴⁶ Auke van der Woud wijst er op dat in deze 19^e eeuwse oudheidkunde de Germanen centraal stonden en ‘niet de Romeinen en hun Bataafse handlangers’.⁴⁷ Ik zou daaraan willen toevoegen: en ook niet de Kelten. Herman Clerinx betoogt dat er politieke redenen gelegen hebben achter de Nederlandse voorkeur voor het Germaanse verleden: sinds België zich van Nederland heeft afgesplitst, associeerde Nederland zich met het Germaanse erfgoed en België met het Gallische erfgoed. De ‘Keltische’ term *België*, die terugverwees naar de volkstam de *Belgae* waar Caesar al over geschreven had, bood een tegenwicht voor het ‘Germaanse’ Nederland.⁴⁸ Joep Leersen sluit zich bij deze opvatting aan en plaats het begin van dit nationale identificatieproces in Nederland al in de 16^e eeuw – de periode dat Lugdunum Batavorum voor het eerst met Leiden geassocieerd werd. Hij benadrukt in dit verband

dat hier niet gaat om ‘echte, objectieve identiteiten, maar om subjectieve identificaties, om louter beeldvorming zonder veel grondslag in de historische werkelijkheid, maar des te meer politiek-ideologische bijbedoelingen’.⁴⁹ Deze subjectieve identificaties kunnen er ook toe hebben bijgedragen dat werd voorbij gegaan aan de inheemse oorsprong van Lugdunum Batavorum en dat direct gedacht werd aan de stichting ervan door de Romeinen.

- De veronderstelling dat het Rijnlandse Lugdunum door de Romeinen gesticht zou zijn wordt nog versterkt door *de identificatie met het Romeinse erfgoed*, die ook als een wezenlijk obstakel is aan te merken. Betreft de identificatie met de Germanen slechts het Nederlandse grondgebied, de identificatie met de Romeinen geldt algemeen voor de gehele Westerse wereld. Deze paradoxale, dubbele identificatie – met zowel het Germaanse als het Romeinse erfgoed – zien we later in de tijd van de ontdekkingsreizen en de confrontatie van Europeanen met inheemse stammen in de ‘Nieuwe Wereld’ wederom tot opleving komen. Uitspraken over de verschillende bevolkingsgroepen in de ‘Nieuwe Wereld’ zijn wat dit betreft heel goed toepasbaar op de paradoxale houding jegens de inheemse volkeren van het prehistorische Noord-Europa. Hugh Brody zegt over die ‘Nieuwe Wereld’- stammen: ‘In one context, these newly discovered tribes were savages whose conditions gave them no rights to life, liberty, or property. In another, they became symbols for the human potential for goodness, equality, and freedom.’⁵⁰ Analooq hieaan hebben wij altijd een nogal dubbel houding gehad over de inheemse stammen in ons land, vooral waar het de Bataven betreft. Ook die werden aan de ene kant beschouwd als de ‘wilden’ die geconfronteerd werden met de *beschaving* van de Romeinen, terwijl deze ‘wilden’ tegelijkertijd werden opgehemeld tot degenen die ons *vrijheid* hebben gegeven. (Zowel de Romeinen als later de Europeanen vertegenwoordigden imperiale machten die van buiten kwamen, met dat verschil dat wij onze identiteit direct koppelden aan het Bataafse erfgoed terwijl een brede identificatie met de Amerikaanse erfgoed van de ‘Indianen’ nooit echt van de grond is gekomen.) Volgens mij kan de voorkeur voor het Romeinse erfgoed helpen verklaren waarom de Bataven –

en niet de Menapii of de Frisii – altijd naar voren zijn geschoven als onze voorouders: zij werkten er direct aan mee om de Romeinse overheersing te laten slagen.

- Een ander obstakel die de acceptatie van een Keltisch erfgoed in de Rijnstreek in de weg staat, is gelegen in de wijze waarop dit erfgoed door de eeuwen heen tot de verbeelding is blijven spreken, waardoor het een nogal zweverige reputatie heeft gekregen. Vanaf de middeleeuwen vormde dit erfgoed de inspiratie voor de vele romans rondom de figuur van Koning Arthur en tegenwoordig is het een belangrijke inspiratiebron (geweest) voor de New Age Beweging, voor de stripverhalen van Asterix en Obelix en voor een grote stroom aan Fantasy-romans.⁵¹ Daarnaast worden de Kelten, net als de Germanen indertijd in het Derde Rijk, ook nogal eens op een negatieve wijze geïdentificeerd met een foute vorm van primitiviteit.

Zoals voorheen het Germaanse cultuurofgoed kwam te lijden onder subjectieve identificaties – in positieve en negatieve zin –, wordt nu het Keltische erfgoed gepolitiseerd.⁵² Daarom durven, volgens Nico Roymans, nog maar weinig archeologen het woord ‘Kelten’ zelfs maar in de mond te nemen.⁵³ Anderen wijzen er op, dat zij tegenwoordig liever helemaal niet meer over ‘etnische groepen’ willen spreken, niet over stammen als ‘onveranderlijke eenheden’, dus ook niet over Kelten of Germanen.⁵⁴ In een recente omvangrijke archeologische studie, die de hele Nederlandse prehistorie omvat, zijn de Keltische of Germaanse verwijzingen dan ook zeer spaarzaam.⁵⁵ Dit neemt niet weg dat de subjectieve identificaties nog wel voortleven en er helaas toe hebben bijgedragen dat het Keltische cultuurofgoed – als objectieve identiteit – in de Nederlandse prehistorie en geschiedenis niet de plaats heeft gekregen dat dit verdient.

Tot besluit

Het verkrijgen van die plaats kan van grote betekenis zijn. De erkenning van Keltische cultuurelementen in de Rijnstreek kan een aanzienlijke bijdrage leveren aan de verruiming van het inzicht in het prehistorische verleden van Nederland. We hoeven ons dan namelijk niet meer te beperken tot het raadplegen van de Romeinse auteurs en van de Germaanse mythologie – zoals tot nu toe het geval is –, maar kunnen dan bijvoorbeeld

ook te rade gaan bij de overgeleverde Keltische geschriften uit Ierland en Groot-Brittannië.

Hiermee is niet gezegd dat de prehistorie van Nederland in het algemeen, en van de Rijnstreek in het bijzonder, exclusief in een Keltische context gezet zou moeten worden. Het is natuurlijk een feit dat de Germanen en de Romeinen ook een flinke stempel op onze cultuur hebben gedrukt. Maar die hoeven op hun beurt de aanwezigheid van Keltische cultuurelementen niet uit te sluiten. De Keltische cultuur is een cultuur die aan beiden is voorafgegaan en die zeker door de komst van de Germanen en de Romeinen niet werd weggevaagd. Lugdunum Batavorum is een goed voorbeeld van de wijze waarop het Keltisch erfgoed in een nieuw Romeins jasje kon overleven.

Leiden, januari 2008

¹ Ik zal hieronder voornamelijk spreken over Lugdunum Batavorum, omdat dit de meest gebruikelijke benaming is. Het moet duidelijk zijn dat ik deze benaming niet onderscheid van Lugduno Batava en dat beiden benamingen naar dezelfde Romeinse nederzetting verwijzen. Als ik dus over Lugdunum Batavorum spreek, spreek ik ook over Lugduno Batava.

² P.J. Blok, 'Lugdunum Batavorum', *Leidsch Jaarboekje* 1 (1904) 1-31; J. Hendriks, *Archeologie in de Lage Landen* (Utrecht 1994) 159 e.v.; H. Dijkstra en F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdrongen ruïne* (Bussum 1965) 86. Op pag. 59 van dit laatste boek is een nagetekende versie van deze Tabula Peuteringeriana opgenomen, waarop Lugduno duidelijk te zien is. In Ptolemeus' Geografie, boek II, hoofdstuk 8, wordt de nederzetting Lugdunum Batavorum in Belgica Gallia vlakbij de monding van de Rijn geplaatst. Zie ook: T. Buijtendorp, Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettingen, *Westerheem, Tijdschrift voor de Nederlandse archeologie* 52 (2003) 198-199.

³ P. Stuart, *Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (Leiden 1986) 12.

⁴ Els Lems, *Op zoek naar Matilo. Sporen van de Romeinen in Leiden* (Leiden 1995) 22.

⁵ Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 91.

⁶ Zie T. Buijtendorp, 'Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettingen', *Westerheem*, 201.

⁷ Deze betekenis van Lugdunum is al lang bekend en werd in 1904 door P.J. Blok in het *Leidsch Jaarboekje* uiteengezet.

⁸ In de Ierse mythologie heet hij Lugh.

⁹ Zie over Mercurius: M.J. Green, *Dictionary of Celtic Myth and Legend* (London 1992) 148; zie over Lug: L. Adkins en R.A. Adkins, *Dictionary of Roman religion* (New York 1996) 135. Zie over de identificatie van Mercurius met Lug(h): P. Mac Cana, *Celtic Mythology* (London 1996) 24-25. Mercurius wordt overigens ook wel met andere Keltische goden, zoals Teutatis en Esus, gelijk gesteld. Zie O. Brogan, *Roman Gaul* (London 1953) 184-189; J.-J. Hall, *Celts and Romans* (London 1970) 271.

¹⁰ J. Schuyf, *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijke verleden* (Utrecht 1995) 32-33.

¹¹ Van Es kwalificeert de Brittenburg als een militaire nederzetting en benadrukt daarbij dat zelfs uit een niet-militaire vicus (die de militaire nederzetting, de castellum, ondersteunde) in het Rijngebied bijna nooit een civiele nederzetting is voortgekomen. Zie: W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 72-73. Dit betekent dat het niet erg waarschijnlijk is dat uit een militaire nederzetting of de aangrenzende vicus aan de Rijnmonding ooit een civiele nederzetting met de naam Lugdunum Batavorum is ontstaan. Verderop in datzelfde boek stelt van Es dat Lugdunum van Keltische origine is. Zie: W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 197.

¹² P.J. Blok stelt als eerste Lugdunum gelijk aan de Brittenburg, een associatie die we sindsdien in veel boeken kunnen terugvinden. Zie: P.J. Blok, *Leidsch Jaarboekje* 1 (Leiden 1904) 20. Tom Buijtendorp gaat in op het archeologische sporenonderzoek bij de Brittenburg: T. Buijtendorp, 'Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettingen', *Westerheem*, 201-203.

¹³ Ook steden als Laon en Loudon heten voorheen Lugdunum. Zie over Lyon: Green, *Dictionary* 137. Verder zijn ook stedennamen als Luguuallum (Carlisle in het noorden van Engeland) van Lug afgeleid. Zie: P. Mac Cana, *Celtic Mythology* (London 1997) 25. Volgens

Barry Cunliffe leeft de naam van Lug, gemaskeerd als Find, ook nog voort in de Romeinse steden Vindobona (Wenen) en Vindonissa in Zwitserland. Zie B. Cunliffe, *The Celtic World* (London 1992) 74-75.

¹⁴ Tom Buijtdorp wijst in dit verband op de ‘vermoedelijke aanwezigheid van Gallo-Romeinse (dat wil zeggen Keltische) kolonisten’, maar dit vermoeden dat dergelijke kolonisten zich in de streek gevestigd hebben is volgens mij niet minder speculatief dan de veronderstelling dat er Kelten onder de autochtone bevolking geweest zijn. Zie: T. Buijtdorp, ‘Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettingen’, *Westerheem*, 201.

¹⁵ Bijvoorbeeld: toen een aantal jaren geleden de gemeente Rotterdam het plan had om de naam Rotterdam ‘op te heffen’ en de deelgemeenten tot zelfstandige gemeenten te promoveren, leidde dit tot zulke hevige protesten van de inwoners dat via een referendum de gemeente gedwongen werd af te zien van haar voornemen.

¹⁶ H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 175. Latere Christelijke kerken zijn ook niet zelden op plaatsen gebouwd, waar eerder ‘heidense’ heiligdommen hebben gestaan, bijvoorbeeld in Elst. Zie: W.A. van Es, *Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 153.

Religiebeleving blijkt in dit opzicht nogal plaatsgebonden te zijn.

¹⁷ Zie L. Toorians, ‘Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzee-keltisch’, *Spiegel Historiael* 36 (2001) nr. 3, die een heel artikel aan dit onderwerp heeft gewijd.

¹⁸ J.H.F. Bloemers, L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland* (Amsterdam 1981) 72; H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 76; J. Schuyf, *Heidens Nederland* (Utrecht 1995) 24.

¹⁹ H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 75-76.

²⁰ C.R. Brandenburgh en W.A.M. Hessing, *Matilo – Rodenburg – Roomburg. De Roomburgpolder: van Romeinse castellum tot moderne woonwijk* (Primavera Pers Leiden 2005) 19.

²¹ R. Graves, *The White Goddess* (Faber and Faber limited, London 1961) 318.

²² S.J. de Laet, *The Low Countries* (London 1958) 149; J. Lendering, *Aan de randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems* (Amsterdam 2000) 60. Caesar heeft in zijn *De Bello Gallico* (IV 1) beschreven dat de Menapii land ten noorden van de Rijn bewoonden, dichtbij de monding van die rivier. Van Es denkt echter dat zij niet tot in de regio van Leiden hebben gewoond, omdat Caesar naar zijn idee met de Rijn waarschijnlijk de Waal heeft bedoeld. Zie: W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 27.

²³ H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 78.

²⁴ H.J. Verhagen & AO Redactie, *Kelten in Vlaardingen* (AO reeks 732, 24 oktober 1958) 9 e.v. Het is trouwens interessant dat (op het moment van de vondst van de boerderij in Vlaardingen) slechts op enkele andere plaatsen met Vlaardingen vergelijkbare aardewerk vondsten gedaan waren. Daarbij wordt, naast De Panne in België, Domburg (ongedateerd), Oost- en Westkappelle (1955), Tholen (1957) Monster (1953), ook Hillegom (voor 1940) en Leiden (1952) genoemd. Het zou hierbij gaan om typisch aardewerk uit onze kuststrook, dat versierd werd met ‘nagelindrukken’ en indertijd nergens anders was aangetroffen. Als we hier echt te maken hebben met Keltisch aardewerk, dan ondersteunt de vondst bij Hillegom en Leiden het feit dat de Kelten noordelijker moeten hebben gewoond dan eerder werd aangenomen. Of er later nog meer vergelijkbare vondsten gedaan zijn, is mij niet bekend.

²⁵ Norman Mongan gaat uitgebreid in op de relatie tussen de Menapii van de Lage Landen en Ierland. Zie: N. Mongan, *The Menapia Quest. Two thousand years of the Menapii: seafaring*

Gauls in Ireland, Scotland, Wales en the Isle of Man. 216 BC 1990 AD., The Herodotus Press, Dublin 1995.

²⁶ N. Mongan, *The Menapia Quest* (Dublin 1995) 44 e.v.

²⁷ M. Green, *Dictionary of Celtic Myth and Legend* (London 1997) 139.

²⁸ F. Edis, *The God Between. A study of Astrological Mercury* (Arkana London 1995) 13/14.

²⁹ N. Mongan, *The Menapia Quest* (Dublin 1995) 21.

³⁰ Peter Marshall, *Europe's Lost Civilisation. Uncovering the Mysteries of the Megaliths* (Headline London 2004).

³¹ Bob Quinn, *The Atlantean Irish* (Cork 2005)

³² Lir, de vader van Mannanan mac Lir had namelijk twee zonen. De andere heette Bron, wiens naam direct gekoppeld wordt aan die Bran, de voor-Christelijke inspirator voor de latere Saint Brendan verhalen.

³³ A. en B. Rees, *Celtic Heritage. Ancient tradition in Ireland and Wales* (Londen 1961) 315.

³⁴ Frits van Oostrom, *Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Bert Bakker Amsterdam 2006) 89.

³⁵ Jean Markale, *The Pagan Mysteries of Halloween. Celebrating the dark half of the year* (Inner Traditions Rochester 2001) 29.

³⁶ A.W.Byvanck, *Nederland in den Romeinschen tijd* (Leiden 1943) 377, 555; L. Toorians, 'Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzeekeltisch', *Spiegel Historiae* 36 (2001) nr. 3, 116. Van Es benadrukt dat zelfs achter een 'zuivere Romeinse godennaam' zich een inheemse godheid kan verschuilen. Hij voegt er aan toe dat de *interpretatio romana* een sterkere romanisatie suggereert dan in feite het geval was en dat het inheemse element in de religie van Romeins Nederland sterk vertegenwoordigd was. Zie: W.A. van Es, *Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 197.

³⁷ T. Bechert, *De Romeinen tussen Rijn en Maas* (Dieren 1983) 222; S.G. van Dockum en E.J. van Ginkel, *Romeins Nederland. Archeologie & geschiedenis van een grensgebied* (Utrecht/Antwerpen 1993) 127. Interessant is dat Byvanck de vondst vermeld van een Mercurius altaar te Bonn, die de naam MERCVRIVS CHANNINI draagt. Hij wijst er op dat CHANNINI eerder in verband is gebracht met de Cananefaten, maar dat dit verband onwaarschijnlijk is: A.W.Byvanck, *Nederland in den Romeinschen tijd* (Leiden 1943) 555.

³⁸ Deze inheemse voorgangers heetten onder meer CISSONIVS, ARVERNVS, en LEVDANUS. Zie: T. Bechert, *De Romeinen tussen Rijn en Maas* (Dieren 1983) 222.

³⁹ P. Mac Cana, *Celtic Mythology* (London 1996) 22.

⁴⁰ M. Green, *Symbol & Image in Celtic Religious Art* (London 1992) 10-16; H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 177; L. Adkins en R.A. Adkins, *Dictionary of Roman Religion* (New York 1996) 162. In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden kan een goede selectie uit de collectie Nehalennia-altaren bekeken worden.

⁴¹ S.G. van Dockum & E.J. van Ginkel, *Romeins Nederland. Archeologie & geschiedenis van een grensgebied* (Utrecht/Antwerpen 1993) 118-120; L. Adkins en R.A. Adkins, *Dictionary of Roman religion* (New York 1996) 148-150; M. Green, *Symbol & Image in Celtic Religious Art* (London 1992) 188-204; M. Green, *The Gods of the Celts* (Godalming 1986) 78-91.

⁴² M. Green, *The Gods of the Celts* (Godalming 1986) 102. Van Es is het opgevallen 'dat ons bekende inheemse goden bijna alle vrouwelijk zijn. Dit is overeenstemming met het feit dat overval in het Gallisch gebied lokale moedergodinnen een intense verering genoten'. Zie: W.A. van Es, *Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 197.

-
- ⁴³ M. Green, *Symbol & Image in Celtic Religious Art* (London 1992) 54-61; M. Green, *Dictionary of Celtic Myth and Legend* (London 1997) 180; M. Green, *The Gods of the Celts* (Godalming 1986) 97-98.
- ⁴⁴ M. Green, *Symbol and image in Celtic religious art* (London 1992) 54-61. M. Green, *The Gods of the Celts* (Godalming 1986) 37. Voor zover mij bekend zijn er in Nederland nog geen altaren gevonden die Mercurius en Rosmerta gezamenlijk afbeelden.
- ⁴⁵ W.A van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 195-196; G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van een bevolking I. Wording van een land* (Amsterdam 1995) 32; S.G.van Dockum en E.J. van Ginkel, *Romeins Nederland. Archeologie & geschiedenis van een grensgebied* (Utrecht/Antwerpen 1993) 30; R. van Royen en S. van der Vegt, *Rare jongens, die Hollanders. De Nederlandse volksaard in de Romeinse tijd* (Amsterdam 2005) 9.
- ⁴⁶ A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750 – 1850)* (Amsterdam/Antwerpen 1998) 41.
- ⁴⁷ A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750 – 1850)* (Amsterdam/Antwerpen 1998) 52.
- ⁴⁸ H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 26.
- ⁴⁹ J. Leersen, 'Mythe, magie en mystificatie: Keltografie tussen romantiek en 'New Age'', in L. Toorians (red), *Kelten de Nederlanden, van prehistorie tot heden* (Leuven/Paris 1998) 223-224.
- ⁵⁰ H. Brody, *The Other Side of Eden. Hunters, farmers, and the Shaping of the World* (North Point Press, New York 2000) 269.
- ⁵¹ Joep Leersen heeft een heel artikel aan dit onderwerp gewijd: J. Leersen, 'Mythe, magie en mystificatie: Keltografie tussen romantiek en 'New Age'', in L. Toorians (red), *Kelten de Nederlanden, van prehistorie tot heden* (Leuven/Paris 1998).
- ⁵² G. Offenbergh, 'Hebben de Kelten eigenlijk wel bestaan', *Spiegel Historiaal* jrg 28, maart/april 1993, 126.
- ⁵³ G. Offenbergh, 'Hebben de Kelten eigenlijk wel bestaan', *Spiegel Historiaal* jrg 28, maart/april 1993, 129.
- ⁵⁴ Th. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland, deel I* (Hilversum 2002) 30 e.v.
- ⁵⁵ R.P. Louwe Kooymans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens en A. van Gijn, *Nederland in de Prehistorie* (Amsterdam 2005).